

НАЗІРАННІ НАД СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРАЙ СЛОЎ У БЕЛАРУСКІХ СЛОЎНІКАХ 20-Х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

У працэсе пастаяннага прыстасавання моўнай сістэмы да новых умоў перадачы інфармацыі ў ёй назіраюцца ўнутраныя змены як вынік лексічнай дынамікі ў дыяхроніі. Пры аналізе дынамікі моўнага развіцця неабходна ўлічваць розніцу паміж станам лексікі ў розныя эпохі і разнастайныя формы ўзаемадзеяння паміж рознымі лексічнымі сістэмамі. Мова як грамадская з’ява цесна звязана з пазамоўнай рэчаіснасцю, з матэрыяльнай і духоўнай культурай народа-носьбіта. І паколькі з цягам часу можа змяніцца роля якой-небудзь рэаліі ў грамадскай практыцы моўнага калектыву, то ў значэнні слова, якое называе гэтую рэалію, таксама могуць адбыцца змены, г.зн. семантыка слова заўсёды сацыяльна абумоўлена.

Дынаміка семантычных змен лексем, прапанаваных у беларускіх лексікаграфічных даведніках 20-х гадоў XX стагоддзя, лепш за ўсё прасочваецца ў параўнанні з матэрыялам сучасных нарматыўных слоўнікаў, якія адлюстроўваюць якасныя змены мовы, абумоўленыя ўплывам і ўзаемадзеяннем шматлікіх знешніх фактараў з унутранымі заканамернасцямі моўнага развіцця. Гэтае ўзаемадзеянне праявілася ў форме папаўнення лексікі новымі словамі і ў форме выпрацоўкі і стабілізацыі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы. Аналіз слоўнікаў 20-х гадоў XX стагоддзя дае матэрыял для вызначэння пераходу пэўных тагачасных лексем у разрад сродкаў функцыянальна абмежаванага ўжытку. Прычым невялікі аб’ём і практычныя мэты складання (арыентацыя на паўсядзённае выкарыстанне лексем) беларускіх лексікаграфічных крыніц першых паслярэвалюцыйных гадоў абумовілі наяўнасць малой колькасці слоў, нейтральных з эмацыянальна-экспрэсіўнага пункту гледжання, якія затым перайшлі ў разрад афіцыйных, кніжных або спецыяльных і набылі адпаведныя паметы: *скрижаль* — *табліца* [ПРБС, 215]; [ПРБС-2, 153] (*кніжн.*). *1. Дошка, плита з напісаным на ёй тэкстам (пераважна свяшчэнным, культавым). 2. перан. Пра тое, што захоўвае, куды занесены памятныя*

падзеі, даты, імёны і пад. [ТСБМ-5/1, 185]; [ТСБЛМ, 605]; *действующий* — чынны [ПРБС, 45]; [ПРБС-2, 35] (кніжн.). 1. Дзейсны, актыўны. 2. Важны, салідны [ТСБМ-5/2, 328]; [ТСБЛМ, 750]; *дажывожны* — *пожизненный* [ПРБС, 167]; [ПРБС-2, 119]; *дажыццё* (афіц.). Час, які застаецца жыць да смерці [ТСБЛМ, 165]. І наадварот, даволі шырока ў слоўніках прадстаўлены словы, якія ў сучаснай беларускай мове набылі статус размоўных, абласных або ўстарэлых.

Вывучэнне семантычнага аб'ёму лексем, змешчаных у лексікаграфічных даведніках 20-х гг. XX ст., дае магчымасць назіраць працэс узбагачэння лексем новымі значэннямі, рознымі відамі пераносу значэнняў. Так, сучаснае слова *бубен* увабрала ў сябе значэнні *барабан* [ПРБС, 11], [ПРБС-2, 11] і *бубен* [ПРБС, 20], [ПРБС-2, 16] і набыло значэнне *бубен* 1. Ударны музычны інструмент у выглядзе абцягнутага скурай шырокага абруча з металічнымі бразготкамі. 2. Тое, што і барабан [ТСБМ-1, 412]; [ТСБЛМ, 95].

Словы *даглядач* (*даглядчык* 1. Той, хто даглядае каго-, што-н., наглядае за кім-, чым-н. 2. Службовая асоба, якая аглядае рэчы, грузы ў таможні, надглядчык [ТСБМ-2, 113]) і *дазорца* (*дазорац* 1. Служачы, які выконвае абавязкі па нагляду за чым-н., ахове чаго-н.; наглядчык. 2. Той, хто знаходзіцца ў дазоры; разведчык [ТСБМ-2, 118]) атрымалі сваю сучасную семантыку з сумы складнікаў *надзіраль*, *надсмотрыш*, *блюститель*, *смотритель* [ПРБС, 103]; [ПРБС, 17]; [ПРБС, 218]; [ПРБС-2, 76]; [ПРБС-2, 15]; [ПРБС-2, 154]. Тое ж можна сказаць і пра словы *мізэрны* — *невзрачный*, *ничтожный*, *скудный* [ПРБС, 110]; [ПРБС-2, 81]; [ПРБС, 121]; [ПРБС-2, 88]; [ПРБС, 215] (*мізэрны* 1. Вельмі малы, нязначны. 2. Схуднелы, худы. 3. перан. Які не мае належнага выгляду, убогі; бледны; 4. перан. З якім не лічацца, не паважаюць, які выклікае адмоўныя пачуцці; нікчэмны [ТСБМ-3, 152]) і *прытулак* — *общежитие*, *убежище*, *приют* [МБС, 92]; [НБМС, 193] (*прытулак* 1. Месца, дзе можна ўратавацца ад каго-, чаго-н., адпачыць, прабыць патрэбны час. 2. Дабрачынная ўстанова для выхавання сірот і беспрытульных дзяцей [ТСБМ-4, 487]; [ТСБЛМ, 520]).

Супастаўленне марфалагічнай і семантычнай структуры размоўных, дыялектных і ўстарэлых слоў, прапанаваных у 20-я гг. XX ст., з сучаснымі словамі дало магчымасць прасачыць змены ў іх семантычным аб'ёме і размежаваць паводле некалькіх разрадаў.

I. Змены ў семантычным аб'ёме размоўных слоў.

1. Структурна тоесныя пры поўным семантычным несупадзенні словы: *варыва* — *щи* [ПРБС-2, 177]; (разм.). *Вараная рэдкая страва* [ТСБМ-1, 466]; [ТСБЛМ, 107]; *лятун* — *лётчык* [МБС, 71]; (разм.). 1. Той, хто добра лятае, скача. 2. Той, хто часта мяняе месца працы ў сувязі з асабістай выгадай [ТСБМ-3, 76]; [ТСБЛМ, 326].

2. Структурна тоесныя з адрозненнем у семантычным аб'ёме словы. Значэнне такіх лексем часам *звужаецца*: *гвозд* — *гвоздь* [МБС, 30]; [ПРБС, 38]; [ПРБС-2, 20]; (разм.) *Металічны або драўляны заостраны шпень для забівання ў што-н., для замацавання чаго-н. з чым-н.* [ТСБМ-2, 42];

[ТСБЛМ, 147]; *каланіца деготь* [ПРБС, 44]; [ПРБС-2, 35]; (разм.) *Калёсная мазь (часцей адпрацаваная)* [ТСБМ-2, 581]; [ТСБЛМ, 264] (параўн.: *дзёгаць Цёмны смалісты вадкі прадукт, які атрымліваецца шляхам сухой перагонкі дрэва, торфу або каменнага вугалю* [ТСБЛМ, 177]); або *пашыраецца: выверты* — *ужимки* [ПРБС-2, 167]; (разм.) *Тое, што і выкрутасы* [ТСБМ-1, 523]; *выкрутасы* — *каверзы* [ПРБС, 76] (разм.). 1. *Мудрагелістыя, вычварныя рухі, лініі*. 2. *Мудрагелістыя моўныя звароты*. 3. *перан. Хітрыкі, дзівацтвы* [ТСБМ-1, 546]; [ТСБЛМ, 126].

3. Семантычна матываваныя лексемы ўтвораны па гатовых мадэлях і маюць матываваную (вытворную) семантыку: *маршалак* 1. *Прадвадзіцель дваранства*. 2. *Той, хто кіруе якой-н. цырымоніяй, звычайна вясельнай* [ТСБМ-3, 113]; 3. *Старшыня сейма ў Польшчы* [ТСБЛМ, 335]; *халераванне* — *исступление МБС, 58; халераваць* — *бесноваться, неистовствовать* [ПРБС, 113; ПРБС-2, 83]; *халерны* (разм. груб.). *Вельмі дрэнны, непрыемны* [ТСБМ-5/2, 172].

II. Змены ў семантычным аб'ёме дыялектных слоў.

1. Структурна тоесныя пры поўным семантычным несупадзенні словы: *мара* — *кикимора, чудовище* [ПРБС, 79]; [ПРБС, 250]; *мара* (абл.) *Прывід, здань, насланне* [ТСБМ-3, 106]; *турок* — *волчок* [МБС, 21]; [НБМС, 233]; [ПРБС, 29]; [ПРБС-2, 23]; *турок* (абл.) *Туркаўка* [ТСБМ-5/1, 556] (*туркаўка Птушка атрада галубоў з бурым апярэннем без металічнага бляску* [ТСБМ-5/1, 555]).

2. Структурна тоесныя з адрозненнем у семантычным аб'ёме словы. Іх значэнне звужалася, як, напрыклад, у слове *трунак* — *напіток* [ПРБС, 105]; [ПРБС-2, 77], якое ў сучаснай мове страціла прымету абагуленасці назвы напітку і набыло больш канкрэтнае значэнне *алкагольны напітак* [ТСБМ-5/1, 525]; [ТСБЛМ, 664], або пашырылася, набыло дадатковую прымету: *пісклёнак* — *птенец* [МБС, 116]; [ПРБС, 195]; [ПРБС-2, 138]; *кураня, птушаня* [ТСБМ-4, 259].

3. Семантычна матываваныя (вытворныя) лексемы: *ляклівы* — *трусливый* [ПРБС, 233]; *лякацца* (абл.) *Палохацца, пужацца* [ТСБМ-3, 72]; *насамперад* — *прежде всего, в первую голову* [НБМС, 156]; *насамперш* (абл.) *Перш за ўсё* [ТСБМ-3, 304]; *скажэнне* — *водобоязь* [ПРБС, 27]; *скажэнны* (абл.) *Звар'яцелы, ненармальны, шалёны* [ТСБМ-5/1, 147].

III. Змены ў семантычным аб'ёме устарэлых слоў.

1. Структурна тоесныя пры поўным семантычным несупадзенні словы: *аснач* — *бурлак* [НБМС, 19]; [ПРБС, 20]; [ПРБС-2, 17]; (уст.) *Працаўнік на сплаве лесу; плытагон* [ТСБМ-1, 285]; *тлён* — *кислород* [МБС, 64]; [ПРБС, 79]; [ПРБС-2, 59]; *тлен* (уст.) 1. *Тленне, гніенне, распад*. 2. *Тое, што разбураецца ці разбурылася*. 3. *перан. Тое, што недаўгавечна, не мае сапраўднай каштоўнасці* [ТСБМ-5/1, 490]; [ТСБЛМ, 656] (параўн. польск. *tlen* — *кислород* [БПРС-2, 447]).

2. Марфалагічна тоесныя, але адрозныя ў семантычным аб'ёме. Іх значэнне звужаецца: *ловы* — *охота, ловля* [МБС, 99; НБМС, 137; ПРБС, 145; ПРБС-2, 67]; (уст.) *Паляванне без агнястрэльнай зброі* [ТСБМ-3, 57];

або пашыраецца: *багоўня*, или *багаўня* — сундучок под образами для хранения свечей, просфор и пр. [НБМС, 25]; *багоўня* (уст.) *Тое, што і бажніца* [ТСБМ-1, 324]; *бажніца* (уст.) 1. *Паліца з абразамі*. 2. *Памяшканне для рэлігійных сходаў і малення* [ТСБМ-1, 325–326].

3. Семантычна матываваныя (вытворныя) лексемы: *корх* — кулак [ПРБС, 87; (уст.) *Мера даўжыні на шырыню далоні* [ТСБМ-2, 715]; *швальня* — *швейная сапожная мастерская* [НБМС, 255]; (уст.) *Кравецкая майстэрня* [ТСБМ-5/2, 362]; [ТСБЛМ, 757].

Часам семантычная матываванасць лексемы ў сучаснай мове спалучаецца з актуалізацыяй яе пераноснага значэння, што ў параўнанні з унутранай структурай гэтай лексемы ў 20-я гг. XX ст. абумоўлівае яе розную стылістычную маркіроўку і змяненне семантычнага аб'ёму: *пратэктар* — *заступник, покровитель* [МБС, 51]; [МБС, 105]; [ПРБС, 169]; [ПРБС-2, 120]; 1. *Дзяржава, якая ажыццяўляе пратэктарат*. 2. *Уст. Апякун, заступнік*. 3. *Спец. Патоўшчаная бегавая частка пакрышкі, якая ахоўвае ад механічных пашкоджанняў*. [Ад лац. *protector* — той, хто прыкрывае, абараняе] [ТСБМ-4, 378]; *стоўп* — *столб* [НБМС, 221]; [ПРБС, 225]; [ПРБС-2, 160]; 1. *Спец. Вежа або калона*. 2. *Тое, што і слуп*. 3. *Іран. Важны дзеяч, значная службовая асоба* [ТСБМ-5/1, 329]; [ТСБЛМ, 628].

У сучаснай беларускай моўнай сістэме, сувязь жыццядзейнасці якой з развіццём грамадскай думкі і грамадскіх адносін наглядна дэманструе шэраг нявырашаных праблем у галінах лексікі і словаўтварэння, апошнім часам відавочна павысілася ўвага да самабытнага беларускага слова, што выклікала зварот да форм, пашыраных у 20-я гг. XX ст. Імкненне пазбегнуць або замяніць нематываванае запазычанне прывяло ў сучаснай беларускай мове, у прыватнасці, у публіцыстыцы, да ўдакладнення структуры некаторых вытворных слоў, замены або колькаснага змянення афіксаў у словаформах: *абраны* замест *выбраны*; *панішчыць* замест *знішчыць*; *апавяданнік*, *даследнік* замест *апавядальнік*, *даследчык*; *выступ*, *выстава*, *тэза* замест *выступленне*, *выстаўка*, *тэзіс* і г.д. Назіраецца актывізацыя функцыянавання лексем тыпу *асадка* (ручка для пісьма), *страўня* (сталовая) і інш.

Змены ў сучаснай сістэме беларускай лексікі і словаўтварэння залежаць, як і ў 20-я гг. XX ст., ад унутры- і пазамоўных фактараў і выцякаюць з імкнення грамадскасці радыкальна «пераарыентаваць» развіццё нацыянальнай літаратурнай мовы на шлях умацавання яе самабытнасці, пазбаўлення ад усяго таго, што штучна прышчэплівалася ёй у адпаведнасці з курсам на «зліццё моваў». Увогуле ж за гэтым радыкалізмам нельга не бачыць жадання аддаліцца ад рускай мовы, і калі часам гэтага нельга зрабіць за кошт актывізацыі ўнутраных рэсурсаў, то гэта робіцца шляхам пераарыентацыі на іншыя крыніцы запазычання, перш за ўсё на польскую мову.

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

БПРС — Гессен, Д., Стыпула, Р Большой польско-русский словарь: В 2 т. / Изд. 2-е, испр. и доп. — М.; Варшава, 1988. — Т. 1–2.

МБС — Гарэцкі, Г. Маскоўска-беларускі слоўнік / Выд. 2-е, з папр. і вялікімі дадат. — Вільня, 1920.

НБМС — Гарэцкі, М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / рэд. Я. Станкеўчыка. — Выд. 2-е, стэр. — Вільня, 1921.

ПРБС — Байкоў, М., Гарэцкі, М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. — Мінск, 1924.

ПРБС-2 — Байкоў, М., Гарэцкі, М. Практычны расійска-беларускі слоўнікі. — Выд. 2-е, выпр. і дап. — Мінск, 1926.

ТСБЛМ — Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд.: М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. — Мінск, 1996.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). — Мінск, 1977–1984.